

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. Рум'янцев, член-кореспондент
АПрН України

Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний діяч (до 140-річчя від дня народження)

Період революційних змагань за відновлення української державності на початку ХХ ст. відкрив цілу плеяду українських політичних і державних діячів, справжніх патріотів, які гаряче і безкомпромісно відстоювали право українського народу на власну державу, побудову її на засадах демократії. Одним з найяскравіших серед них є Михайло Сергійович Грушевський — великий український історик, визначний організатор української науки, публіцист, видатний політичний і державний діяч. Його з повною підставою називають світочем української державності.

М. Грушевський народився 17 вересня 1866 р. у місті Холмі в родині педагога-славіста зі старого духовного роду. 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича. Після захисту магістерської дисертації (1894 р.) очолив кафедру історії Східної Європи Львівського університету. З 1897 р. — голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка, редактор «Записок НТШ». 1898 р. М. Грушевський став одним з редакторів заснованого ним спільно з І. Франком «Літературно-Наукового Вісника», який згуртував найкращі українські літературні сили.

Політична діяльність М. Грушевського розпочалася в Галичині, де він був одним із засновників національно-демократичної партії¹, її діяльність широко розгорнулася у центральній Україні під час революції 1905–1907 рр. Зміст її зводився до набуття Україною автономії у складі пореформеної Російської держави.

Ще напередодні революції М. Грушевський значну увагу приділяв питанням суспільно-політичної перебудови Російської імперії. З почат-

¹ Див.: Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 454.

ком першої російської революції, коли життя само поставило це питання на порядок денний, М. Грушевський активно включився в його обговорення. У статті «Українство і питання дня в Росії», опублікованій у 1905 р., він доходить висновку про те, що розвал російського бюрократично-політичного самодержавства може створити сприятливі умови для того, щоб українство вийшло за межі етнографічної народності, стало політичною й економічною силою.

Засади, на яких спочатку домагався перебудови Російської імперії М. Грушевський, мали метою збереження і розвиток усіх народів, що населяли її, а засобом досягнення цієї мети були національно-територіальна децентралізація Російської імперії й утворення культурно-національних автономій¹.

Відстоювати такі основи побудови майбутньої Російської держави було нелегко, оскільки ідею національно-територіальної децентралізації відкидали не тільки керівники російського визвольного руху, які вважали, що малочисельні нації повинні розчинитися в російському народі, а й окремі представники тих народів, що прагнули незалежності чи автономії, а деякі діячі взагалі не вірили в можливість реформування Російської держави.

Але, незважаючи на перепони, провід українського національно-визвольного руху багато робив для здійснення своїх ідеалів. В організації політичних виступів українства в 1905–1907 рр. значну роль відіграв М. Грушевський. В своїх численних статтях того періоду він висвітлював актуальні питання, що стояли перед українством, чим намагався вивести українське громадянство з дрібного гуртківства та провінціалізму і вказати йому широкі політичні завдання².

Справа не обмежувалася лише постановкою теоретичних проблем. Приїхавши 1906 р. до Петербурга, М. Грушевський за участі місцевої громади, на чолі якої стояли видатні українські діячі і патріоти О. Лотоцький і П. Стебницький, активно включається в роботу з організації Української парламентської громади у складі першого російського парламенту — Державної Думи.

До складу громади ввійшло 45 делегатів від України. Головою її став адвокат і громадський діяч з Чернігівщини І. Шраг; серед членів були: В. Шемет і П. Чижевський — від Полтавщини, М. Біляшевський і Ф. Штенгель — від Києва, А. В'язлов — від Волині³.

¹ Див.: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 72.

² Див.: *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 278.

³ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К., 1995. – С. 423.

Що було особливо важливо, так це те, що до Української парламентської громади увійшли майже всі депутати від селян, серед яких виявилися такі відомі й віддані українській справі діячі, як Г. Зубченко, Е. Онацький, І. Тарасенко, А. Грабовецький. Утворення Української парламентської громади в Державній Думі стало справжнім успіхом української державної ідеї. Воно піднесло дух українського громадянства, надихнуло його новою вірою в свою справу¹.

Забезпечуючи тісне співробітництво з думською громадою, М. Грушевський інформував депутатів Думи про їх завдання, співпрацював з ними при створенні законопроектів. Значним був внесок М. Грушевського в заснування друкованого органу української парламентської репрезентації — «Украинский Вестник», редактором якого був М. Славинський, а секретарем — Д. Дорошенко. У журналі взяли участь кращі наукові сили України того часу: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, І. Франко, О. Русов і сам М. Грушевський.

Політичною платформою Української парламентської громади була автономія України. Відстоюючи її на практиці, М. Грушевський підготував Декларацію про автономію України, яка від імені громади мала бути виголошена з трибуни І Державної Думи. Але напередодні, 8 липня 1906 р., Думу було розпушено.

Після розпуску Думи більшість її членів узяли участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Виборга у Фінляндії й підписавши там відозву проти уряду. Всі українські депутати підписали цю відозву і разом з іншими були засуджені до тюрми, чим втратили право участі у виборах до ІІ Державної Думи. Це було дуже некорисно для української справи, оскільки серед депутатів ІІ Державної Думи вже не було старих, досвідчених українських політиків, хоча й були національно свідомі діячі.

Зусилля українських діячів, насамперед М. Грушевського, під час роботи І Державної Думи не були марними. В ІІ Державній Думі також була заснована українська громада, яка об'єднувала 47 депутатів і видавала свій часопис — «Рідна справа — вісті з Думи». У ній друкувалися промови депутатів від України, заяви громади тощо. Як і раніше, депутатська громада в ІІ Державній Думі домагалася автономії України, самоврядування, української мови в школі, суді, церкві. Борючись за ці гасла, Українська парламентська громада внесла на розгляд Думи пропозицію про запровадження навчання українською мовою в школах і заснування кафедр украї-

¹ Див.: *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України в 2-х томах. — Т. II (від половини XVII століття). — К., 1992. — С. 320.

нознавства в університетах. Зусиллями громади були підготовлені законопроекти про автономію України, про місцеве самоврядування, про українську мову в суді, школі, церкві та ін. Але втілити в життя ці намагання не вдалось, оскільки невдовзі було розпущено і II Державну Думу.

Поява у складах I та II Державних Дум Української парламентської громади, у витоків якої стояв М. Грушевський, її боротьба за автономію України мали велике політичне значення: перед усім світом це був доказ того, що в Російській імперії існує український народ і він домагається своїх природних прав на відбудову національної державності.

Українське питання залишалось одним з головних у III та IV Державних Думах, хоча у зв'язку зі зміною виборчого закону українські депутати своєї фракції не створювали.

Російський уряд переміг революцію і звів конституційні свободи до найвужчих меж. Відкинуто було і намагання української автономії. Але українське громадянство з революційної боротьби 1905–1907 рр. вийшло зміцніле, з краще сформованим політичним світоглядом і широкою організацією. З політичних реформ найважливішим для українців було скасування заборони українського друкованого слова. Як наслідок, вільніше почало розвиватися письменство, з'явилась українська преса — чимало різних видань і перша щоденна газета «Громадська думка». Певна заслуга в цьому належала М. Грушевському.

У тяжкі роки реакції українську державницьку ідею пропагувало засноване у 1908 р. всеукраїнське політичне об'єднання Товариство українських поступовців (ТУП). Як загально визнаний лідер українства, М. Грушевський став на його чолі. Невипадково, що протягом майже десятиріччя ТУП відстоювало позиції конституційного парламентаризму в Росії і автономії України¹.

ТУП поставило за головну мету обороняти дотеперішні надбання українства і вести боротьбу за нові права. До мінімальної програми входили: українізація початкової школи, введення до програм середніх шкіл української мови, літератури та історії, допущення української мови в усіх громадських установах, суді і церкві. В політичних виступах ТУП деколи користувалося допомогою російських поступових кіл, але головну надію покладало на організацію українських сил, надаючи їм провід у культурному, економічному та політичному житті. Це була центральна організація України аж до часу Першої світової війни.

Апогеєм політичної діяльності М. Грушевського став час після перемоги лютневої (1917 р.) революції в Росії до квітня 1918 р. У березні

¹ Див.: Малік Я., Вол Б., Чуприна В. Вказ. праця. – С. 73.

1917 р., після його повернення до Києва із заслання, М. Грушевського було обрано за голову Української Центральної Ради. Від цього часу з його ім'ям пов'язані розвиток історичних подій в Україні, її складний шлях від підданства через автономію до проголошення Української Народної Республіки і, врешті, до її державної самостійності та незалежності

Нагода, одержана українством у справі національно-державного відродження після лютневої (1917 р.) революції, покликала до життя кращі ідеї, вироблені її представниками протягом майже двох століть. Провідною з них стало намагання «утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної Російської республіки»¹. Втілення цієї ідеї в життя стає одним з головних напрямів діяльності М. Грушевського.

Майбутню федеративну Росію М. Грушевський бачив демократичною республікою, оскільки добре усвідомлював, що в противному разі українська свобода залишиться мрією².

Основними принципами української автономії, за глибоким переконанням М. Грушевського, мали стати: федералізм, демократичні, парламентські форми правління, широке самоврядування на місцях. Українська автономія, зазначав він, «має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібною земською одиницею»), аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»³.

І це були не лише наукові постулати, а вираження прагнень широкого українського загалу, про що свідчить їх підтримання Українським національним конгресом. Спираючись на цю підтримку, Центральна Рада в травні 1917 р. поставила перед Російським Тимчасовим урядом вимоги визнання автономії України, участі України в майбутній міжнародній мирній конференції, українізації армії, початкової, середньої та вищої школи, надання адміністративних посад особам, які користуються довір'ям народу, розмовляють його мовою і добре знають побут, виділити певні фонди для національно-культурних заходів Центральної

¹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. С. 121

² Див.: *Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С. 81.

³ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 125–126.

Ради¹. Одночасно слід підкреслити, що М. Грушевський міцно стояв на позиції визнання широких прав і свобод за усіма націями і народностями, які проживали в Україні, рішуче викидаючи гасло «Україна для українців».

Розуміючи, як глибоко вкорінені центристські змагання в Тимчасовому уряді, і неприхильність до українського національного відродження певного прошарку російського громадянства, М. Грушевський прозорливо передбачав можливий перебіг подій. «Прапор самостійної України стоїть згорнений. — застерігав він, — але чи не розгорне їм я вій з хвилию, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії, в Федеративній і демократичній Російській республіці?»².

Фактично так воно й сталося. Відмова Тимчасового уряду на домагання автономії України викликала цілком природну й логічну реакцію українства: творити українську автономію власними силами, що і було започатковано І Універсалом.

Але при цьому М. Грушевський не відмовлявся від ідеї перебудови Росії на засадах федералізму й автономії України. Будучи палким прибічником цієї ідеї, він після досягнення певного компромісу між Тимчасовим урядом і Центральною Радою докладає максимум зусиль до розроблення «Статуту вищого управління України», який, на його думку, мав стати «першою Конституцією України»³.

Однак розвій подій прямував зовсім в іншому напрямку. Видана Тимчасовим урядом «Інструкція Генеральному Секретаріату» зводила нанівець ті принципи української автономії, які відстоював М. Грушевський.

Відстоюючи федеративні принципи побудови Російської держави, М. Грушевський спрямував свої зусилля на встановлення федеративних зв'язків з іншими недержавними народами колишньої імперії, створення такої федерації, в якій Україна і решта республік стали б згодом не просто автономними провінціями, а державами. Саме з цією метою в Києві у вересні 1917 р. було скликано Конгрес представників ряду народів, що проживали в межах Росії, на якому М. Грушевський детально виклав свої погляди на федерацію нового типу⁴.

¹ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ столітті. – К., 1995. – С. 32-38.

² *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 99.

³ Там само. – С. 32.

⁴ Див.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналі. – К., 1993. – С. 46.

Жовтневий переворот в Петрограді поставив перед проводом Центральної Ради проблему: або визнати більшовицький уряд і поділити його програму, або стати на шлях побудови власної, незалежної держави. Українська демократія обрала другий шлях, хоча при цьому і не зрікалася ідеї федерації при додержанні певних умов. Проголосивши утворення Української Народної Республіки, Центральна Рада заявила про прагнення, «щоб уся Російська Республіка стала Федерацією рівних і вільних народів»¹.

Цей, на перший погляд, суперечливий крок мав під собою далекоглядні плани, тому звинувачення провідних членів Центральної Ради в політичній непрактичності² і особисто М. Грушевського в тому, що його заклик «рятувати мертвий уже московський державний організм... дискредитували його в очах народу як державного мужа»³, занадто категоричні й односторонні. Говорячи про федерацію, українські діячі, в тому числі М. Грушевський, мали на увазі не вже зліквідований Тимчасовий уряд і не більшовицьку Раду Народних Комісарів. Усвідомлюючи спільність історичної долі народів колишньої Російської імперії, вони зверталися до них з пропозицією творити незалежні демократичні республіки, які були б об'єднані у федерацію⁴.

М. Грушевський став одним з творців Конституції Української Народної Республіки 1918 р. Після проголошення III Універсалу виникла необхідність виробити власну Конституцію УНР. Від імені комісії Центральної Ради з підготовки проекту Конституції М. Грушевський сформулював основи документа для членів Центральної Ради та населення України, які були оприлюднені в пресі. А за підсумками дискусії М. Грушевський назвав головні частини проекту Конституції: 1) загальнодемократична, де встановлюються державний характер України, її територія та основні права громадян; 2) визначення відносин з федеративною Російською Республікою, до складу якої входить Україна; 3) компетенція вищої законодавчої влади; 4) визначення виконавчої влади; 5) визначення організації виконавчої влади⁵.

¹ Чотири універсали. – К., 1990. – С. 10.

² Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 113.

³ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття, – К., 1994. – С. 90.

⁴ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – С. 472.

⁵ Див.: Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 72.

Подальший перебіг подій, зокрема, загроза більшовицької окупації та необхідність незалежного статусу УНР на мирних переговорах у Бресті, зумовили прийняття під керівництвом і за безпосередньою участю М. Грушевського IV Універсалу, який проголосив державну самостійність і незалежність України.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, яка була підготовлена на взірець демократичних конституцій передових країн Європи та США. Один з головних її принципів — поділ влади. Законодавчу владу мали здійснювати Всенародні Збори, які обиралися шляхом всенародного голосування, виконавчу владу обіймала Рада Міністрів, судову — Генеральний Суд¹.

Для остаточного розв'язання проблеми національно-державного будівництва готувався проект нового адміністративно-територіального поділу України. М. Грушевський як автор цієї концепції запропонував поділ на 30 земель, з яких три міста — Київ, Харків та Одеса — вилучалися в окремі округи з приміськими територіями

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. поклав край державній діяльності М. Грушевського. Проте його потенціал як організатора і вченого бажало використовувати Українська Держава в галузі розвитку української науки. Річ у тім, що М. Грушевський був поборником ідеї створення найвищої наукової установи України — Української Академії наук. Ця ідея виникає в середовищі передової української інтелігенції, зокрема М. Грушевського, на зламі XIX-XX ст. За його ініціативи до неї знову повертаються у березні 1917 р. Але вона була реалізована у листопаді 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, який хотів бачити М. Грушевського на посаді Президента Української Академії наук. «Перед тим, як відкрити Українську Академію наук, — згадував П. Скоропадський, — ми довго обмірковували, хто мав бути її головою. Я був такої думки — та й усі зо мною погоджувалися, — що це високе і почесне місце належить в Україні тільки Грушевському»². На жаль, «відповідь (М. Грушевського. — В. Р.) була категорично негативна»³.

Після повалення гетьманату і відновлення Української Народної Республіки М. Грушевський виступив поборником відтворення не лише

¹ Див.: *Мироненко О. М.* Світоч української державності. — К., 1995. — С. 177-181.

² *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). — К.; Філадельфія, 1995. С. 97.

³ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук (нарис історії). — Ч. I (1918-1930). — Мюнхен, 1955. — С. 15-16.

назви та її зовнішньої форми, а й суті як демократичної, парламентської республіки. «Я стояв на тім, — писав він, — що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства. Треба проголосити неважними акти гетьманські, відновити закони Центральної Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то установчим зборам, чи іншій інстанції»¹. Але ці ідеї М. Грушевського не були сприйняті.

У 1919 р. М. Грушевський виїхав в еміграцію, де розгорнув широку наукову і політико-публіцистичну діяльність. Ним засновано Українську соціологічний інститут у Відні.

Після обрання на дійсного члена Української Академії наук на початку 1924 р. М. Грушевський повертається до Києва, де відновлює діяльність історичної секції колишнього Українського наукового товариства, очолює Археологічну комісію, засновує низку академічних комісій з дослідження української історії, керує підготовкою нових наукових кадрів істориків.

Боротьба радянської влади проти української культури, що загострилася починаючи з 1929 р., поклала край широкій діяльності М. Грушевського. У березні 1931 р. він був висланий до Москви, наукові заклади, засновані ним, були ліквідовані, науковці й учні М. Грушевського здебільшого заарештовані й заслані.

Відаючи повагу М. Грушевському як видатному вченому і публіцисту (кількість оприлюднених праць — близько 2000), його справедливо можна вважати фундатором української державної етнополітики, який робив все від нього залежне, аби нормалізувати стосунки між народами і націями, привести їх у відповідність з потребами цивілізованого повнокровного співжиття. Для України з її багатонаціональним складом населення це мало неабияке значення.

Михайло Сергійович Грушевський — великий вчений, політичний і державний діяч — житиме у вдячній пам'яті народу України.

Надійшла до редколегії 23. 10. 06

¹ Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 134.